

<https://doi.org/10.31891/PT-2024-1-25>

УДК 159.95

Валерія БОНДАРЕНКО

здобувач PhD,

Хмельницький національний університет

<https://orcid.org/0000-0002-6189-770X>

e-mail: lera.bond@ukr.net

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ ТА СТРУКТУРА ОСОБИСТІСНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Стаття присвячена висвітленню психологічного змісту феномену відповідальності особистості на основі аналізу її психологічних компонентів. Проблема відповідальності зосереджує увагу дослідників різних наукових галузей. Діапазон досліджень свідчить насамперед про безумовну значущість відповідальності у всіх сферах життєдіяльності. У загальнонаукових розвідках відповідальність пов'язується з такими категоріями, як вибір, досягнення, здібності та можливості особистості. Уявлення про системний характер відповідальності передбачає, що вона є не просто однією з властивостей особистості, а її інтегральною якістю, механізмом організації життєдіяльності людини, яка значною мірою визначає якість та успішність діяльності. Завдяки відповідальності досягається особистісна зрілість та інтегрованість.

Відповідальність особистості ґрунтує її можливість бути суб'єктом, «автором» свого життєвого шляху, переконаним у можливості керувати власним життям, здатність прогнозування майбутнього, осягнення сенсу життя та досягнення життєвої задоволеності.

Ключові слова: відповідальність, особистість, особистісна відповідальність, регуляція, вибір, досягнення, зрілість, інтегрованість, свідомість, самосвідомість, мотивація.

Valeriia BONDARENKO

Khmelnyskyi National University

TO THE PROBLEM OF SCIENTIFIC RESEARCH OF PSYCHOLOGICAL ESSENCE AND STRUCTURE OF PERSONAL RESPONSIBILITY

The article is devoted to the highlighting of the psychological essence of the phenomenon of personal responsibility based on the analysis of its psychological components.

The problem of responsibility draws the attention of researchers in various scientific spheres. The scope of research shows, first of all, the absolute importance of responsibility in all spheres of life. At the same time, the diversity of studies has led to a blurring of the content and essence of the concept of responsibility, as approaches to its study have been hardly correlated. Therefore, the current task for research in the problematic area of responsibility is primarily to analyse and integrate existing points of view through a comprehensive study of responsibility as an integral personal characteristic that regulates human behaviour in various life situations.

In the current realities, modern Ukrainian psychology needs to study responsibility as a psychological phenomenon that is directly related to personal issues in extreme conditions of life and life safety.

In general scientific research, responsibility is associated with such categories as choice, achievement, skills and capabilities of the personality. Responsibility is a basic quality of a personality, so its study involves the integration of various sciences: philosophy, sociology, law, ethics, pedagogy and psychology.

From a life perspective, the role of responsibility is evident in all spheres of human and social life. From a scientific point of view, there have been attempts to conduct a broad comprehensive study of responsibility that would cover the most significant areas of a person's life, the implementation of which directly depends on the person's responsibility. According to a lot of researchers, responsibility is a central personal characteristic that determines the lifestyle and enables an individual to resolve contradictions and difficulties of life in an optimal way.

The perception of the systemic nature of responsibility implies that it is not just one of the personality features, but its integral quality, a mechanism for organising human life, which significantly determines the quality and success of performance. Responsibility helps to achieve personal maturity and integration.

Responsibility gives the person the opportunity to be a subject, an "author" of their life, confident in the ability to manage their own life, the ability to predict the future, comprehend the meaning of life and achieve life satisfaction.

Keywords: *responsibility, personality, personal responsibility, regulation, choice, achievement, maturity, integration, consciousness, self-awareness, motivation.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Сучасні тенденції у світі на фоні глобалізації світової економіки: політичні кризи, нищівні війни з геноцидом націй і народів гострі трансформаційні соціальні процеси, тектонічні зрушення традицій і динаміка загальнолюдських цінностей в сучасному світі потребує прийняття регламентів та регуляції на основі відповідальності. Створення Загальної Декларації Відповідальності Людини ще у 1997 році групою відомих політичних діячів під керівництвом Г. Шмідта, засвідчила розуміння прогресивним людством, що відповідальність – єдина можливість створити рівновагу між свободою та обов'язками у світі.

Дослідження реальної відповідальності, її реалізації є особливо актуальними для культур, ґрунтованих на традиції «анти-особистісної» відповідальності. Спадок посттоталітарної ментальності – пріоритет цінності соціального і колективно-групового життя, пригнічена потреба у прояві індивідуальності, готовність і налаштованість вміння бути частиною спільноти, общинність свідомості – призвели до безпорадності перед соціальними та політичними подіями і кризовими явищами відсутності здатності регуляції і узгодження подій, що відбуваються в житті.

Окрім цього непередбачуване сьогодення з потенційними ризиками і небезпеками кожному людину змушує до постійного вибору в

усіх сферах життя: місця проживання, партнерів, політичних діячів, цінностей тощо. І відповідальність за кожен вибір лягає виключно на саму особистість. Таким чином, ми вступили в смугу тотальної відповідальності. Життєва ситуація, що склалася, вимагає компетентної відповіді на питання про сутність відповідальності, її прийняття та реалізації.

В синтетичній концепції моральної відповідальності, створеній Г. Йонасом на основі найбільш значущих етичних учинь XX століття, відповідальність постає принципом на основі нового категоричного імперативу: «Вчиняй так, щоб наслідки твоїх дій були сумісні із збереженням справжнього людського життя на Землі» [2].

Згідно філософсько-гуманістичній концепції лауреата Нобелівської премії А. Швейцера, занепокоєння постійної відповідальності людині привносить почуття благоговіння перед життям. Саме цей принцип породжує безмежну, «найвищу», згідно зі А. Швейцером [13], відповідальність за долю іншого життя, що стає «природною нормою». Врешті, основою етики стає відповідальність, яка є мірилом моральності. «Нашим порятунком в цей важкий час є прагнення прокласти шляхи майбутнього культурному людству ... тільки мислення, яке стверджує мораль благоговіння перед життям, здатне привести до вічного миру» [13, с. 237]. Глибоке переконання пристрасного подвижника щодо необхідності об'єднання відповідальних зусиль заради досягнення миру в світі підтверджується в часи жорстокої війни на нашій землі і геноциду українського народу.

Аналіз досліджень та публікацій

У наукових доробках Л. Колберга, Ж. Піаже, Дж. Роттера, В. Франкла, М. Боришевського, Г. Костюка проблема відповідальності займає визначальне місце в розгляді особистості і визнається генералізуючою властивістю, результатом інтеграції всіх психічних функцій особистості, що ґрунтує суб'єктивне сприйняття навколишнього світу та ставлення до нього з позиції обов'язку. Автори визначають відповідальність і як моральну рису людини, і як особистісну якість, що концентрує в собі усвідомлення обов'язку, який є метою освіти.

В концепції особистості І. Беха [1] відповідальність постає якістю, що концентрує усвідомлений особою загальнозначущий обов'язок, повинність у вчинку, передбачає визнання людиною своєї причетності до соціального і природного буття, своєрідний підсумок самоусвідомлення. Наукові пошуки М. Левківського, М. Савчина, В. Сафіна, Т. Сидорова [4; 5] спрямовані на виявлення складових і

критеріїв особистісної відповідальності. Слід відзначити вагомість емпіричних даних про розвиток відповідальності у різних видах діяльності (М. Дригус, М. Левківський, Н. Нечасва, М. Сметанський).

Заслугує на увагу розробка проблеми відповідальності в контексті самоактуалізації та самореалізації особистості (Дж. Бюдженаль, К. Гольдштейн, А. Маслоу, Р. Мей, Ф. Перлз, К. Роджерс, Е. Фромм, К. Хорні, Е. Шостром та ін.). Сучасна українська психологія в актуальних реаліях з необхідністю звертається до відповідальності як до психологічного феномену, який безпосередньо пов'язаний з особистісною проблематикою в умовах кризових ситуацій.

З життєвої точки зору зрозуміла роль відповідальності практично у всіх сферах життя людини та суспільства. Однак у науковому плані досі були спроби широкого комплексного вивчення відповідальності, які охоплювали б найбільш значні сфери життєдіяльності особистості, реалізація яких безпосередньо залежить від відповідальності особистості. На думку ряду авторів, відповідальність є центральною особистісною характеристикою, що визначає стиль життя, дає можливість особистості оптимально вирішувати протиріччя та труднощі життя. Такі принципово важливі теоретичні погляди на відповідальність досі не стали предметом широкого наукового дослідження. Тим часом пошук особистісних механізмів, що психологічно забезпечують спосіб життя людей, принципово важливий для відповіді на питання, якою психологічною ціною платить людина за свій спосіб життя та за життя загалом постає винятково актуальним для наукового вирішення. На основі вищевикладеного можна сказати, що існує необхідність розгляду відповідальності як властивості суб'єкта життєдіяльності. Розузгодження між актуальністю (соціальною, теоретичною та практичною) та ступенем розробленості проблеми послужило підставою для визначення предметного поля дослідження.

Формулювання цілей статті

Метою статті є висвітлення психологічного змісту феномену відповідальності особистості на основі аналізу її психологічних компонентів

Виклад основного матеріалу

Досліджуючи зміст поняття відповідальності насамперед доцільно уточнити, що відповідальність охоплює спектр питань, пов'язаних із проблемою співвідношення здатності та можливості людини виступати як суб'єкт своїх дій. Слід підкреслити, що

найважливіші аспекти відповідальності полягають у здібності людини свідомо (спеціально, зумисно, добровільно) виконувати певні вимоги; виконувати завдання, що постають перед нею; здійснювати правильний моральний вибір; досягати певного результату життєдіяльності.

Таким чином, у загальнонаукових розвідках [2; 3; 4; 5] відповідальність пов'язується з такими категоріями, як вибір, досягнення, здібності та можливості особистості, що задає напрямок дослідження та аналізу відповідальності у певному контексті. Відповідальність є базовою властивістю особистості, тому її вивчення передбачає інтеграцію різних наук: філософії, соціології, юриспруденції, етики, педагогіки та психології.

У непсихологічних тлумаченнях відповідальність пов'язується з такими категоріями, як вибір, досягнення, здібності та можливості особистості. Важливим, на наш погляд, є розуміння співвідношення можливостей особистості та вимог дійсності, готовності та здатності людини бути суб'єктом своїх дій. У всіх етичних і правових учиннях відповідальність розглядається у зв'язку з філософською проблемою свободи (Ж.-П. Сартр, А. Камю, К. Ясперс, Л. Мей). Свобода і необхідність – це дві філософські категорії, що виражають взаємовідносини між діяльністю людей і об'єктивними законами природи та суспільства.

Еволюція концепції персональної відповідальності простежується в психотерапевтичних системах. Так, визнання відповідальності як основи існування людини ми знаходимо в роботах В. Франкла [7], який стверджує, що концепція відповідальності є основою існування. Головна ідея В. Франкла полягає в утвердженні свободи волі людини, у її здатності формувати власний характер та необхідності нести відповідальність за те, що вона створила із самої себе.

У зарубіжній психології найбільш розробленим підходом постає розгляд відповідальності з позиції морального розвитку особистості (Ж. Піаже, Л. Колберг, Д. Хелкам, Х. Хекхаузен та ін.).

Вивчення реальної відповідальності, її індивідуальних особливостей та регулятивного потенціалу можливе лише в реальних життєвих ситуаціях і сферах життєдіяльності особистості. При цьому важливо визначити ті ситуації та сфери життєдіяльності, в яких відповідальність необхідна об'єктивно, при тому, що ця необхідність існує завжди або може виникнути раптово. Так само важливим щодо реальної відповідальності у реальних ситуаціях є визначення можливості «практикувати» відповідальність, тобто виявляти такі ситуації, які містять необхідні умови прояву особистої відповідальності.

Важливою, на наше переконання, є вказівка на співвідношення можливостей особистості та вимог дійсності, готовності та здатності людини бути суб'єктом своїх дій.

Відповідальні дії, що виконуються, за своїми параметрами можна віднести до класу довільних дій. Однак практика засвідчує, що не всі довільні дії характеризуються як відповідальні. Очевидно, відповідальні дії мають єдиний комплекс нерозривно пов'язаних складових, без якого безпосередню довільну дію не можна віднести до класу відповідальних дій. До цього комплексу складових необхідно віднести:

- інтенцію;
- свободу вибору у взаємозв'язку із безпекою особистості й її оточення та соціальну значущість здійсненого;
- усвідомлення результатів і можливих наслідків за умови самостійно прийнятого рішення;
- цілісність та завершеність дії.

Інтенція у філософії та психології визначається як автентичний потенціал, справжнє бажання, ядро особистості, її кінцева визначеність, її Я (А. Ішмуратов,); як спрямованість станів і як намір зробити (Дж. Р. Серль); як каузальна атрибуція разом із зусиллям (як складовою старання, прагнення особистості) (Х. Хекхаузен); як суттєва обставина, що виділяє її серед інших форм вияву людської активності (Г. Тульчинський).

Таким чином, характерною особливістю відповідальної дії є її інтенція, що включає в себе не тільки спрямованість дії, а й наміри суб'єкта. Саме у намірі відбувається фіксація рішення щодо спрямованості індивідуальної активності на здійснення мети (С. Рубінштейн). Інтенція визнається також ніби вищою інстанцією, що визначає значущість та адекватність вчинку, мотивів і цілей дії.

У намірі, на відміну від простого прагнення, конкретизується чи не є дія випадковою, помилковою або чинною проти волі суб'єкта; чи спрямована вона для досягнення мети; чи збігається початковий інтерес з бажаним майбутнім, у якому знаходить вирішення вихідних суперечностей актуальних потреб особистості; співвідноситься власний потенціал (усвідомлення особистістю своїх можливостей) з необхідними діями щодо досягнення результату та уявленням і знаннями суб'єкта щодо реалізації поставленої мети. При виконанні простої відповідальної дії, дії з ясною кінцевою метою та реакцією оточуючих на нього, інтенція, як правило, відразу ж перетворюється на виконання дії, оскільки в намірі за допомогою бажання зафіксована як певна мета так і дія, яка до неї призведе.

Дещо складніша схема прийняття рішення у разі виконання дії, параметри якої визначені недостатньо чітко, дії, що має перебіг за мінливих чи екстремальних соціальних умов. У разі йде вироблення рішення можливості початку дії з урахуванням потенційних можливостей людини, аналізу процесів у подібних ситуаціях.

Уявлення про системний характер відповідальності передбачає, що вона не просто є однією з властивостей особистості, а є її інтегральною якістю, механізмом організації життєдіяльності людини, що багато в чому визначає успішність її діяльності. Це має відображення у ступені різної виразності її основних компонентів на різних стадіях онтогенезу, в статеворольовій специфіці, в неоднаковості природних передумов різних компонентів відповідальності тощо.

Як природні передумови відповідальної поведінки можуть виступати як загальні, так і спеціальні типологічні властивості нервової системи.

У сучасних психологічних дослідженнях відповідальність розглядається однією з найвищих форм активності особистості, суб'єкта життєвого шляху та постає життєвим новоутворенням і здатністю в умовах вибору забезпечувати внутрішню самостійність, відносну незалежність особистості від зовнішніх вимог та оптимальну організацію діяльності, спілкування тощо.

Поряд із свідомістю, відповідальність є проєктивною здатністю, тобто готовністю особистості здійснити те, що ще може вимагатися від неї в майбутньому, таким чином відповідальність пов'язана не лише з ситуаціями «відповідальних завдань», а й з організацією життя в цілому та самоорганізацією. Завдяки наявності відповідальності особистість здатна самотужки організувати своє життя відповідно до своїх цінностей і цілей.

Відповідальність, таким чином, виступає як детермінуюче динамічне утворення всього життя людини, яке не є властивою всім людям якістю особистості, а носить індивідуально-типологічний характер, який утворюється через різне поєднання параметрів різною мірою та різними зв'язками, представленими у різних людей. Відповідальність забезпечується певним рівнем претензій та самооцінки, ступенем самостійності, характером задоволеності, особливостями локусу контролю та мотивації досягнення, які є особистісними умовами її реалізації. Інтегруючись у відповідальність, ці особистісні характеристики надають їй різну якість, властиву різним типам.

Відповідальність є найважливішим особистісним механізмом подолання важких життєвих ситуацій (від повсякденних до граничних для особистості), виступаючи цим як копінг-ресурсу і визначаючи стиль копіngu.

Оптимальна відповідальність як властивість суб'єкта життєдіяльності є здатністю співвідносити зовнішні вимоги та власні можливості особистісно-оптимальним способом, здатність до самостійного вибору, самодетермінації, саморозвитку, вирішення протиріч і труднощів життя, самостійної побудови життєдайного шляху. Справжню відповідальність особистість може реалізувати не в суворо визначених, регламентованих ситуаціях, а тих, які пов'язані з готовністю суб'єкта до вирішення проблем, подолання труднощів, антиципацією наслідків своїх вчинків, містять можливість вибору й умови прояву відповідальної поведінки.

Аналіз робіт, присвячених структурі відповідальності, показав, що автори по-різному уявляють структуру та зміст відповідальності. При цьому слід звернути увагу на той факт, що, використовуючи одні й ті ж найменування компонентів відповідальності, автори вкладають у них різні значення, а найчастіше поняття «компонент відповідальності» називається й аспектом відповідальності, що не прояснює розуміння автором змісту відповідальності. Виходячи з наявних дуже різнопланових робіт за структурою відповідальності, можна виділити такі компоненти відповідальності: когнітивний, результативний, емоційний, мотиваційний, динамічний, регуляторний.

Ми вважаємо, що когнітивний компонент відповідальності надзвичайно важливий для розуміння її змісту. Не дарма багато зарубіжних концепцій відповідальності фіксували свою увагу саме на ньому. Когнітивний компонент, безумовно, суттєво «визначає» прийняття відповідальності чи її делегування. Когнітивний компонент відповідальності – це насамперед відображення необхідності й усвідомлення своїх можливостей щодо прийняття (неприйняття) вимог цієї потреби. Більшість авторів, що виділяють когнітивний компонент, виокремлюють у ньому як визначальну складову здатність людини передбачати наслідки своїх вчинків. Найбільша увага когнітивному компоненту відповідальності приділяється у роботах К. Хелкама, Л. Колберга, Ж. Піаже, Ф. Хайдера та ін.

Результативний компонент відповідальності розглядався у комунікативній, предметній та суб'єктивній сферах. Предметний показник характеризує результати, що досягаються суб'єктом під час виконання діяльності його самовідданістю та сумлінністю. Показник предметності став еквівалентом суспільно значущого результату.

Суб'єктна змінна характеризувала завершення відповідальних справ, пов'язаних з особистісним благополуччям, самореалізацією, з розвитком різних сторін та якостей особистості.

Під емоційним компонентом найчастіше розуміється переживання почуття відповідальності, зміст емоційного компонента відповідальності передається через «занепокоєння, неспокій, тривога і старання» [11]. Складний характер відповідальності «вимагає» виділення його складових, які б проникнути у зміст даного феномена. Розуміючи під структурою сукупність стійких зв'язків між безліччю компонентів об'єкта, що забезпечують його цілісність і тотожність самому собі, ми вважаємо, що, спираючись на розуміння структури відповідальності, можна уявити даний феномен цілісно.

Відповідальність завжди зумовлена певними об'єктивними вимогами, що виступають як вияв інтересу, спонуки, мотиву і характеризуються стійкістю та цільовою спрямованістю. Мотиваційний компонент відповідальності розглядався з позиції соціоцентричності та егоцентричності. Під соціоцентричністю розуміється соціально значуща мотивація, виражена у виконанні відповідальних справ через бажання бути серед людей, колективу, суспільства; мотивація з почуттям обов'язку, переважанням громадських інтересів над особистими інтересами. Егоцентрична складова розглядається з позиції особистісно значущої мотивації, яка виражає бажання звернути на себе увагу в процесі реалізації відповідальних справ, отримати заохочення, винагороду, уникнути особистих ускладнень, можливого покарання.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Таким чином, аналіз психологічного змісту особистісної відповідальності дозволяє констатувати її як багатоконцентне, багатопараметральне інтегральне утворення, що притаманне особистості як суб'єкту життєдіяльності. Через різне поєднання та ступінь представленості компонентів і параметрів відповідальність може виступати або як ситуативне ставлення до певної ситуації або класу життєвих ситуацій, що забезпечує їх здійснення, або як вища стійка властивість особистості, наскрізне динамічне ставлення та спосіб життєдіяльності, що визначає не лише відповідальну реалізацію справ або життя людини, але і її готовність і здатність відповідати за себе, свої вчинки, їх результати, своє минуле та майбутнє, організацію життя в цілому.

Відповідальність як властивість суб'єкта виявляється в тому, що особистість сама вирішує, за що, в яких ситуаціях і якою мірою вона

приймає та реалізовуватиме відповідальність. У зв'язку з цим індивідуальний розкид відповідальності дуже широкий. Таким чином, відповідальність має індивідуально-типологічний характер, який утворюється з поєднання різних параметрів, що операційно представляють когнітивний, емоційний, мотиваційний і результативний компоненти. Поєднання параметрів відповідальності може бути оптимальним, частковим та суперечливим. Параметри відповідальності є неоднорідними: вони, з одного боку, можуть бути пов'язані з особливостями виконання діяльності, з другого – з особливостями особистості.

Особистісними підставами і водночас детермінантами відповідальності виступають самостійність, впевненість, локус контролю, мотивація досягнення і рівень домагань. Таким чином, відповідальність взаємопов'язана зі свідомістю і самосвідомістю, мотивацією, характером. Виявлені нами особистісні підстави відповідальності, з одного боку, показують ступінь «укоріненості» відповідальності особистості, з іншого – є найважливішими механізмами реалізації відповідальної поведінки. Інтегруючись з цими особистісними механізмами, відповідальність виступає як найважливіший регулятор поведінки особистості в окремих ситуаціях і в життєдіяльності в цілому.

Будучи властивістю суб'єкта, відповідальність забезпечує успішність і конструктивність поведінки людини в релевантних відповідальності сферах і ситуаціях життєдіяльності, насамперед у таких, у яких вона об'єктивно необхідна і об'єктивно є всі умови для її реалізації, і навіть у важких, критичних (іноді граничних) особистості ситуаціях. Справді відповідальна особистість є суб'єктом, «автором» свого життєвого шляху, переконаним у можливості керувати своїм життям, здатним до прогнозування майбутнього, осягнення сенсу життя та досягнення життєвої задоволеності. Психологічне забезпечення тренінгової практики розвитку особистісної відповідальності є перспективою подальших досліджень і розроблення проблеми.

Література

1. Бех І.Д. Відповідальність особистості як мета виховання. *Початкова школа*. 1994. №9-10. С. 4-8.
2. Йонас Ганс. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. [Текст] / *Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation* // Г. Йонас.; пер. з нім. А. Єрмоленка. К. : Лібра, 2001. 400 с.

3. Кочарян І.О. Типологічні та структурні особливості особистісного симптомокомплексу відповідальності : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Харків, 2010. 22 с.
4. Коновальчук В.І. Творча особистість у просторі освіти. Умань, 2016. 393 с.
5. Липка А.О. Архітектоніка психологічного дослідження відповідальності особистості. *Науковий огляд*. 2017. № 36. Т. 4. С. 1-12.
6. Малигіна Г.С. Відповідальність особистості як загальнопсихологічна проблема. *Наука і освіта*. 2013. № 7. С. 52-55.
7. Ушакова Т.Ю. Структурні компоненти відповідальності: теоретико-методологічний аналіз. *Наука і освіта*. 2015. № 3. С. 106-112.
8. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Київ, 2022. 160 с.
9. Piaget J. The moral judgement of the child. London, 1977. 399 p
10. Kohlberg L. Stage and sequence: The cognitive-developmental approach to socialization. In : D. Goslin (ed) Handbook of Socialization Theory and Research. Chicago, 1969. 347-480.
11. Konovalchuk V.I. Responsibility in the regulation of creativity potential. *Innovative solutions in modern science*, № 1(10). 2017. Дубаї (Об'єднані Арабські Емірати). P. 141-150.
12. Hieder F. Social perception and phenomenal causality. *Psychological Review*, 1944. 51, 358-374.
13. Schweitzer, A. Philosophie und Tierschutzbewegung. // Die Ehrfurcht vor dem Leben. Grundtexte aus fünf Jahrzehnten / A. Schweitzer, Hrsgg. H. W. Bähr. München : Verlag C. H. Beck, 2013. S. 92-98.

References

1. Bekh I.D. Vidpovidalnist osobystosti yak meta vykhovannia. Pochatkova shkola. 1994. №9-10. S. 4-8.
2. Ionas Hans. Pryntsyp vidpovidalnosti. U poshukakh etyky dlia tekhnolohichnoi tsyvilizatsii. [Tekst] / Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik fur die technologische Zivilisation // H. Yonas.; per. z nim. A. Yermolenka. K. : Libra, 2001. 400 s.
3. Kocharian I.O. Typolohichni ta strukturni osoblyvosti osobystisnoho symptomokompleksu vidpovidalnosti : avtreref. dys. ... kand. psykhol. nauk : 19.00.01. Kharkiv, 2010. 22 s.
4. Konovalchuk V.I. Tvorcha osobystist u prostori osvity. Uman, 2016. 393 s.
5. Lypka A.O. Arkhitektonika psykholohichnoho doslidzhennia vidpovidalnosti osobystosti. Naukovyi ohliad. 2017. № 36. Т. 4. S. 1-12.

6. Malyhina H.S. Vidpovidalnist osobystosti yak zahalnopsykholohichna problema. *Nauka i osvita*. 2013. № 7. S. 52-55.
7. Ushakova T.Iu. Strukturni komponenty vidpovidalnosti: teoretyko-metodolohichniy analiz. *Nauka i osvita*. 2015. № 3. S. 106-112.
8. Frankl V. *Liudyna v poshukakh spravzhnoho sensu*. Kyiv, 2022. 160 s.
9. Piaget J. *The moral judgement of the child*. London, 1977. 399 p
10. Kohlberg L. Stage and sequence: The cognitive-developmental approach to socialization. In : D. Goslin (ed) *Handbook of Socialization Theory and Research*. Chicago, 1969. 347-480.
11. Konovalchuk V.I. Responsibility in the regulation of creativity potential. *Innovative solutions in modern science*, № 1(10). 2017. Dubai (Obiednani Arabski Emiraty). R. 141-150.
12. Hieder F. Social perception and phenomenal causality. *Psychological Review*, 1944, 51, 358-374.
13. Schweitzer, A. *Philosophie und Tierschutzbewegung. // Die Ehrfurcht vor dem Leben. Grundtexte aus funf Jahrzehnten / A. Schweitzer, Hrsgg. H. W. Bahr. Munchen : Verlag C. H. Beck, 2013. S. 92-98.*